

Extinkce aneb O smrti smrtoucí

Stěžejním tématem tohoto čísla je extinkce. Termín latinského původu může podle Nového akademického slovníku cizích slov (2005) v různých oblastech užití vyjadřovat čtyři významy. V astronomii označuje celkový úbytek světla hvězd v důsledku absorpce a rozptylu záření v mezihvězdné hmotě. Ve fyzice a chemii se extinkce někdy používá jako synonymum novějšího termínu absorpance. V medicíně má slovo význam utlumení, ohraničení nákazy (vyhasínání infekce). A konečně v paleontologii jde o stálý vývojový proces vedoucí k nahrazování opotřebované živé soustavy (organismu) mladou soustavou. S výrazem extinkce se čtenáři setkávají v posledních letech i na stránkách Živy. Pokud byl v textu vysvětlen, pak slovy zanikání a vymírání (např. v monotematickém čísle o biodiverzitě 2019, 5). Výkladový slovník češtiny ke slovu extinkce žádná jednoslovná česká synonyma neuvádí. Internetová Wikipedie pod heslem vymírání (konec existence určitého biologického taxonu, nejčastěji druhu) nabízí jako synonymní výrazy vymření, vyhynutí, extinkce, přírodně mizení a vymizení.

Miloš Anděra v příspěvku nazvaném Vymírání, vyhubení a vymizení živočichů – rozumíme si? (na str. CXLV–CXLVI) upozorňuje, že se uvedené výrazy někdy zaměňují a vysvětluje jejich význam přesněji. Prostor jazykového koutku využijeme proto k lingvistickému pohledu. Jak bývá zvykem, zaměříme se na etymologii čili původ jednotlivých výrazů, na příbuzná slova a užití v ustálených spojeních.

Předponové sloveso vymizet má kořeny ve staročeském mizěti/mizati, u něhož Elektronický slovník staré češtiny (<https://vokabular.ujc.cas.cz/>) uvádí významy mizet, vytrácet se, zanikat. Pokud naši dávní předkové chtěli o někom říct, že tělesně schází, chřádně, užili obrat mizěti na životě. Etymologické slovníky poukazují na spojitost mizěti se slovem míhat (v praslovanské migati). Zmizet vlastně znamená mihnout se a nebýt. Z jeho významu kmitati (tedy rychle se zjevití a zase zmizet) se vydělila poslední část. Václav Machek (Etymologický slovník jazyka českého, 1997) se domnívá, že „původně mizeti značilo zajisté jen zmizení rychlé, náhlé.“ Je značně pravděpodobné, že slovo mizet je „ukryto“ i v obratu přijít na mizinu. Mizina je stav, kdy zmizí majetek. V současné češtině můžeme slovesem mizet vyjádřit nejenom význam přestávat existovat, zanikat (z volné přírody mizejí zebry), ale také stávat se těžko viditelným, ztrácet se zraku (silnice mizela v zatáčce) nebo odcházet, odjíždět, vzdalovat se (mizel na celá dny).

V Českém národním korpusu (ČNK) zjistíme, že slovesné podstatné jméno vymírání se nejčastěji objevuje ve slovním spojení vymírání druhů, hojně jsou i obraty masové, hromadné vymírání či postupné vymírání. Patrně nepřekvapí, že v posledních letech se bohužel silně zvýšila

1 Slovanské bohyně smrti a zimy Moraně se v některých oblastech říkalo Mořena či Mařena. Její figurína se na jaře vynášela z obce. Proti Mořeně není kořene! Fresková výzdoba fasády Wiehlova domu v Praze. Foto A. Went, The Prague Vitruvius

frekvence textů pojednávajících o vymírání včel/včelstev. To postihuje nejen Českou republiku, ale i velkou část Evropy a Ameriky.

Výraz vyhubení se podle dokladů v ČNK užívá často společně se substantivem pokraj (ocitla se na pokraji vyhubení; dohnal/přivedl na pokraj vyhubení) nebo slovesem hrozit (hrozí jim vyhubení), případně adjektivem ohrožený (je ohrožený vyhubením). Původ slovesa vyhubit (s dnešním významem hubením úplně odstranit, zlikvidovat), resp. základu hubit není úplně zřejmý. Václav Machek samotné heslo hubit neuvádí, uvažuje o spojitosti se slovem hynouti, praslovansky gynŕiti, gubiti. V Českém etymologickém slovníku Jiřího Rejzka (2015) najdeme dvě samostatná hesla hubit a hynout a vysvětlení, že praslovanské gubiti je tzv. kauzativum ke gubiti. To bývá spojováno s gubati, gubiti (hýbat, hnout) a předpokládá se vývoj významu ve smyslu: uhýbat, ohýbat se stáří apod. – hynout. Výrazně později vznikl ze stejného základu také zhrubělý výraz zhebnout.

Není složité poznat, že výraz vymírání souvisí se slovním základem mřít (stejně jako odvozeniny zemřít, umřít, úmrtí, úmrtní, odumřít, pomřít, vymírat). Praslovanské merti, ve staré češtině mřieti, je příbuzné mimo jiné s latinským mori a vychází z indoevropského základu mer-. Ten najdeme rovněž u výrazů mořit (s významem hubit, trápit), mor, ale i mrcha, mūra a mord. Má také spojitost s českým slovem mařit (zmar, zmařit), které má vedle významů

kazit, ničit (mařit něčí záměry) či neúspěšně trávit, marnit, plýtvat, mrhat (mařit čas) v některých nářečích i význam usmrčovati. Z trpného přičestí indoevropského základu mer- pocházejí výrazy jako mrtvý, mrtvice, mrtvola, umřít, zmřít a pochopitelně i slovo smrt (smrtka, smrtící, smrtelný, smrtelník, usmrtit). Podstatné jméno smrt, které v různých hláskových obměnách najdeme ve všech slovanských jazycích, mělo v praslovanské podobě sьmьrtь. V. Machek ve svém slovníku vysvětluje, že předpona sь- vyjadřovala význam dobrost. Původní význam slova je dobré úmrtí, tedy úmrtí přirozené, v přirozeně vysokém věku, nikoli úmrtí násilné, např. zabitím, úrazem nebo po těžké nemoci. Ostatně dodnes se setkáváme s hodnocením měl lehkou (nebo naopak těžkou) smrt.

Nabízí se připomenout i méně průhledné příbuzné výrazy. Např. právní termín odumřít, jímž se označovalo jmění zůstavitele, jenž neměl žádné dědice ze zákona ani ze závěti. Taková pozůstalost připadla státu. Expresivním adjektivem nedomřelý dnes přeneseně označujeme něco neudrživého, nepovedeného, malátného (mě nebaví ty nedomřelý sporty pro malý holky, strejcové smolili nedomřelé veršíky). Původní význam byl těsněji spjat se smrtí – znamenal ještě ne zcela mrtvý, nedomřelý. Příruční slovník jazyka českého výraz nedomřelý definuje slovy napolo umřelý, zápasící se smrtí, jsoucí na umření. S mřítí souvisí i příslovce mermomocí (bývalo psáno i zvláště mocí mermo), vyjadřující význam neodbytně, vši mocí, živou mocí, stůj co stůj (snaží se mermomocí udržet na nohou). Ten vznikl z původního vyjádření úsilím (tak velkým) až na umření.

Protože smrt je neoddělným zakončením každého životního cyklu, je pochopitelné, že se toto slovo užívá v celé řadě ustálených obrátů, a to jednak jako přímý odkaz, jednak s posunutým významem. Mnohé odkazují na personifikované zosobnění zániku života – kostlivce s kosou, případně smrt kmotříčku. Umírání je obrazně popsáno obraty smrt klepe na dveře, kmotříčka smrt krouží kolem, smrt má koukát z očí, má se smrtí námluvy, má smrt na jazyku, zapsal se smrti, sáhla na mne smrt. Pojmenování černá smrt je nerozlučně spjata s morovou epidemií, která v polovině 14. století zpustošila Evropu. Bílá smrt označuje tragickou smrt ve sněhu (pod lavinou, ve vánici), nověji také úmrtí způsobené drogami.

Smrt může vyjadřovat určitou mezní hodnotu, hranici: přátelství (nebo i boj) na život a na smrt, je k smrti uavená. Říkáme také, že na něco jsme zapomněli jako na smrt a něco děláme k smrti rádi, nebo naopak k smrti neradi. Obrat to bude moje smrt může být užít, když je něco pro nás příliš obtížné, ale i když se hodně smějeme – v tom případě umíráme smíchy. Pokud je někdo příliš pomalý, vyslouží si povzdech tebe tak poslat pro smrt. Z životních zkušeností také víme, že kde nic není, ani smrt nebere.

A toto důležité lidové moudro si snad budeme pamatovat do nejdelší smrti nebo expresivněji řečeno do smrti smrtoucí.

Použité zdroje uvedeny na webu Živy.